

HOLOKAUSTAS LIETUVOJE IŠ KETURIŲ PUSIŲ

Apie Stanislovo Stasiulio disertaciją „Holokausto Lietuvoje istoriografija: tradicijos ir problemos“ ir jos gynimą

Vienas skaudžiausių Lietuvos istorijos puslapių – nacių okupacijos metais šalyje vykdytas Holokaustas – yra aktuali ir rezonansinė tema. Deja, visus viešumoje sprendžiamus su Holokausto problematika susijusius klausimus (*mūsiškiai ar jūsiškiai; patriotas ar kolaborantas; leisti kabėti ar nuimti?* etc.) lydi nemenkas istoriniais mitais ar paprasčiausiais emociniais argumentais persunktas komentarų ir vertinimų srautas. Darbo apie Holokaustą Lietuvoje rašymas reikalauja drąsos ir stiprių nervų. Panašu, kad jų nepritrūko doktorantui Stanislovui Stasiuliui, 2018-ųjų rugsėjo 27 dieną gynusiam disertaciją „Holokausto Lietuvoje istoriografija: tradicijos ir problemos“ humanitarinių mokslų srities, istorijos mokslo krypties daktaro laipsniui gauti.

Disertacijos gynimo tarybos pirmininkei, doc. dr. Jurgitai Verbickienei (Vilniaus universitetas) pristačius susirinkusiesiems kitus gynybos tarybos narius, t. y. habil. dr. Alvydą Nikžentaitį (Lietuvos istorijos institutas), dr. Darių Staliūną (Lietuvos istorijos institutas), prof. dr. Arūną Streikų (Vilniaus universitetas), dr. Liną Venclauską (Vytauto Didžiojo universitetas), ir patvirtinus, jog doktorantas atitinka visus reikalavimus ir disertaciją ginti gali, žodis buvo suteiktas disertacijos autoriui.

Galime tik pritarti Stanislovo Stasiulio kalbos įvadiniam teiginiui, kad „per beveik trisdešimt atkurtos nepriklausomos valstybės egzistavimo metų Lietuvos istorikų vykdomi moksliniai tyrimai pasiekė proveržį ir brandą: daugelis masinių žydų žudynių aspektų yra empiriškai ištirti, o naujausi darbai jau pradė-

jo orientuotis į biografinius-antropologinius Holokausto dalyvių Lietuvoje tyrimus ar Holokausto atminties problematiką“. Būtent šie Lietuvos ir užsienio istorikų pasiekimai sudarė sąlygas imtis Holokausto Lietuvoje istoriografijos tyrimų. Tačiau disertacijos autorius sakė: „Nepaisant akivaizdaus įdirbio, lietuvių ir užsienio istorikai dažnai pažymi, kad Holokaustas Lietuvoje ir toliau išlieka neįsisąmoninta, iki galo nesuvokta praeities tikrovė.“

Disertacijos autorius susirinkusiai publikai pristatė keturias skirtingas Holokausto Lietuvoje istoriografijos grupes, autoriaus vadinamas *pasakojimais*. Kiekvienas jų tapo atskiru disertacijos dėstymo dalies skyriumi, tai:

1) *Holokaustas sovietiniame ideologiniame pasakojime*. Šis pasakojimas, pradėtas formuoti Antrojo pasaulinio karo metais, siekė išnaudoti Holokaustą sovietinės ideologijos labui. Aukų tapatybė šiame pasakojime buvo slepiama, jas įvardijant kaip „taikius sovietinius piliečius“, nusikaltėliai tapo „buržuaziniais nacionalistais“, o stebėtojai – aktyviais kovotojais už sovietų santvarką. Septintajame dešimtmetyje šis pasakojimas šiek tiek modifikuotas, Vakaruose pradėjus aktyvią kampaniją prieš tikrus ir tariamus lietuvius Holokausto vykdytojus. Šiandieninėje Rusijoje naudojamosi panašiomis taktikomis, tad Holokausto aukų atmintimi manipuluojama siekiant paremti atitinkamus politinius tikslus.

2) *Holokaustas Vakarų istoriografijos diskurse*. Holokausto vertinimas Vakarų istoriografijoje susiformavo pokariu vykusių teisinių

procesų pagrindu, todėl čia daugiausia dėmesio skiriama masinių žudynių dalyviams, jų veiksmų motyvacijai tirti. Šaltojo karo metais pradėti vykdyti Holokausto tyrimai suformavo pagrindines sąvokas ir metodologines prieigas, kurios vėliau (nevisiškai sėkmingai) perkeltos ir į Holokausto Lietuvoje tyrimus. Vakarų pasakojimas, akcentuodamas Holokausto unikalumą, jo moralinius ir teisinius aspektus, taip pat turėjo didelę svarbą Holokausto vertinimams liberaliajame lietuvių išeivijos sparne.

3) *Holokaustas Lietuvoje Izraelio istoriografijos kontekste*. Šiame pasakojime, kitaip nei Vakarų, daugiau dėmesio skiriama Holokausto aukų patirtimis. Gausiai naudojama išlikusiais Holokausto aukų dienoraščiais, Holokaustą išgyvenusių žmonių atsiminimais, kurie Vakarų istorikų ilgą laiką buvo ignoruoti kaip subjektyvios patirtys.

4) *Holokaustas lietuvių istoriografijos kontekste*. Šaltojo karo metais išeivijoje galime išskirti du skirtingus požiūrius į Holokaustą. Vyresnioji išeivijos karta neretai stengėsi minimizuoti lietuvių dalyvavimo Holokauste faktą, laikėsi gynybinės pozicijos. Jaunesnė, liberalioji išeivijos karta (ryškiausiai atstovauta „Santaros-Šviesos“ organizacijos) siekė dialogo su Lietuvos žydais atnaujinimo, Holokausto Lietuvoje pripažinimo ir moralinio įvertinimo.

Visos keturios grupės turėjo svarbos Holokausto vertinimui ir tyrimų raidai Lietuvoje atkūrus šalies nepriklausomybę. Tačiau dar Šaltojo karo metų istoriografijoje suformuotais konceptais besiremiantys Holokausto tyrimai yra pasiekę savo ribas, tad būtina naujų empirinių tyrimų metodų paieška.

Autoriui pristačius savo darbą, jį recenzavo habil. dr. Alvydas Nikžentaitis. Jam šis darbas nebuvo naujiena. Trumpame pasakyme recenzentas sveikino disertacijos autoriaus sprendimą atsisakyti Holokausto atminties kultūros analizės ir su ja susijusių klausimų, kurie buvo pirminio darbo varianto trūkumas. Dakaras pasveikino ir puikiai atliktą lygina-

mąją skirtingų istoriografinių mokyklų analizę bei jų aprašymą, tačiau kartu klausė, ar nebūtų buvę tikslingiau išskirti daugiau nei keturias *pasakojimų* grupes, visų pirma akcentuodamas anglosaksiškosios ir vokiškosios Holokausto istoriografijų skirtumus, darbe sumautus ant vieno *Vakarų istoriografijos* kurpalio. Disertacijos autoriaus pasirinktas Holokausto istoriografijos išskaidymo į keturis (o ne į daugiau) dėmenis klausimas buvo simptominis ir nuskambėjo daugelio disertacijos gynimo tarybos narių pasisakymuose.

Pradėdamas savo kalbą dr. Darius Staliūnas visų pirma paprieštaravo prieš tai kalbėjusiam darbo recenzentui, teigdamas, kad Holokausto atminties kultūros tyrimai yra visai naudingi darbui ir svariai praturtina kai kuriuos jo skyrius, o kai kuriuose darbo skyriuose (konkrečiai, kalbant apie Izraelio istoriografiją) jie yra tiesiog būtini. Dakaras pagyrė disertacijos autorių už drąsą imtis tokios temos ir pažymėjo, jog šis darbas gali būti puikus įvadas bet kam, norinčiam greitai susipažinti su pagrindiniais Holokausto Lietuvoje problemineis klausimais, vertinimais bei istoriografija apie jį. Tačiau recenzentas pabrėžė, kad nėra aiškus darbo originalumas, darbe jis neaptartas, o trumpesnių ar platesnių Holokausto istoriografijos apžvalgų, Holokausto istoriografijos vertinimų galima rasti kiekvieno rimtesnio mokslinio Holokausto tyrimo įžangoje. Prie pernelyg šiurkščiai darbe atlikto „istoriografijos ketvirčiavimo“ kritikos recenzentas pridėjo ir antrą klausimą, buvusį simptominių visų vėliau pasisakiusių disertacijos gynimo tarybos narių kalbose. Tai – šaltinių atrankos klausimas. Recenzentas darbe pasigedo kelių istorinių studijų ir klausė – kodėl rašoma apie Rūtą Vanagaitę, bet pamiršamas užsienyje taip pat itin svarbus Dovidas Katzas? Recenzento nuomone, darbą taip pat būtų praturtinęs sakytinės istorijos (angl. *oral history*) metodas, ypač vertėjo pakalbinti *Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti* narius.

Likusių disertacijos gynimo tarybos narių pasisakymai iš esmės akcentavo jau minėtus disertacijos probleminius klausimus – tai šaltinių atrankos kriterijai ir keturių istoriografinių tradicijų išskyrimas. Prof. dr. Arūnas Streikus klausė, ar tikrai Aleksandro Štromo ir Tomo Venclovos požiūris į Holokaustą buvo formuotas Vakarų istoriografijos, kaip teigia disertacijos autorius, o ne sovietų disidentų. Mat rezonansinis Tomo Venclovos tekstas „Lietuviai ir žydai“ pasirodė dar jam esant Lietuvoje ir atspindėjo daugelio, ypač žydų kilmės, intelektualių sovietmečio disidentų požiūrį. Dr. Linas Venclauskas darbe pasigedo kelių šaltinių (visų pirma žydų dienoraščių ir atsiminimų) bei kritikavo neaiškius darbe aptariamus Holokaustą Lietuvoje vaizduojančių grožinių kūrinių atrankos kriterijus. Jam antrino ir doc. dr. Jurgita Verbickienė, darbe taip pat pasigedusi aktualesios Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo pradžioje pasirodžiusios publicistikos (visų pirma Irenos Veisaitės tekstų).

Atsakymą į recenzentų kritiką Stanislovas Stasiulis pradėjo padėka jiems už jų pastabas.

Disertacijos autorius apgynė darbo originalumą, įrodydamas, kad darbas ne tik pirmą kartą į vieną vietą sutelkia ir plačiau atskleidžia visą istoriografijos apie Holokaustą Lietuvoje spektrą, bet ir tai darydamas pasiremia dar nenaudotais archyviniais dokumentais. Disertacijos autorius pripažino Holokausto istoriografijos skirstymo į keturias stambias grupes netobulumą, tačiau kartu sakė, jog smulkesnis skirstymas labai išplėstų darbo apimtį, tačiau mažai pagelbėtų atskleidžiant skirtingus Holokausto *pasakojimus*. Disertacijos autorius taip pat sutiko su nemaža dalimi recenzentų pastabų dėl darbe pasirinktų šaltinių ir jų alternatyvų, taip, pasak dr. Dariaus Staliūno, įrodydamas savo blaivų protą.

Disertacijos autoriui baigus savo ginamąją kalbą, disertacijos gynimo tarybos nariai išėjo slaptai balsuoti. Sugrįžus tarybai, buvo paskelbtas verdiktas. Disertacijos teisėjai nesekė Niurnbergo tribunolo pėdomis, tad disertacijos autorius buvo išteisintas ir jam suteiktas humanitarinių mokslų srities, istorijos mokslo krypties daktaro laipsnis.

Audrius Dambrauskas